

*Нечитайло І. М.,**orcid.org/0000-0001-8595-5874**доктор філологічних наук,**професор кафедри східної і слов'янської філології**Київського національного лінгвістичного університету*

ІНДОЄВРОПЕЙСЬКІ ВИТОКИ ПРАСЛОВ'ЯНСЬКИХ ДІАЛЕКТИЗМІВ (ТЕМПОРАЛЬНИЙ БЛОК)

Анотація. Статтю присвячено особливостям формування семантичної структури віддіслівних праслов'янських діалектизмів – присутніх у прамові слов'ян локальних елементів, які зберегли від прамови свої фонетичні, морфологічні та семантичні характеристики. За останні кілька десятиліть складено реєстр цих рідкісних рефлексів прамови, визначено зони їхнього перебування на карті Славії, зроблено припущення про можливість відображення цією лексикою різних аспектів прамовного стану.

Мета дослідження полягала у простеженні семантичних перетворень темпорального блоку прамовної девербативної лексики обмеженого поширення на теренах Славії від праїндоевропейської пори до сьогодення. Для досягнення поставленої мети складено корпус праслов'янських діалектизмів, представлених у слов'янських мовах, визначено їхні індоєвропейські та слов'янські праформи, продемонстровано найбільш типові випадки семантичних трансформацій праслов'янських діалектизмів на осі праїндоевропейська мова – праслов'янська мова – давні та сучасні слов'янські мови й діалекти; окреслено характерні зони концентрації цих прамовних рефлексів.

В результаті аналізу діалектних та етимологічних слівників встановлено, що девербативні праслов'янські діалектизми є наслідком певних трансформацій у семантиці вихідних дієслів, внаслідок яких актуалізуються "приглушені" сторони значень. Праслов'янські діалектизми темпорального блоку є нечисленною групою лексики, адже проявляють один з найбільш віддалених від семантичного центру елементів.

У статті встановлено напрямки семантичної деривації віддіслівних імен зі значенням часу, виявлено закономірності семантичних зрушень, перебудови структури праслов'янських основ, які зумовили розвиток цих основ у напрямку формування лексико-семантичної мікросистеми «час».

Праслов'янські дієслова, що мотивували ці іменники та прикметники, континуанти яких стали приналежністю архаїчних зон слов'янського світу, умовно можна віднести до семантичних груп впливу, переміщення, стану та звучання. Формування темпоральних термінів здійснювалося через стадію процесуальних, локальних чи атрибутивних імен. Місцями їхнього поширення стали північні, північно-східні та північно-західні українські, північно-російські діалекти, а також крапкові зони південнослов'янського та західнослов'янського ареалів.

Ключові слова: праслов'янські діалектизми, етимологія, семантичні трансформації, слов'янські та індоєвропейські праформи.

Постановка проблеми. За останні десятиліття слов'янська етимологія все частіше зверталася до діалектологіч-

ної проблематики, завдяки чому у славистиці сформувався напрямок – праслов'янська діалектологія. Її досягнення вважаються діагностично цінними при визначенні слов'янської прабатьківщини, реконструкції рухливого та дискретного праслов'янського мовного ареалу. При визначенні генези та діалектної структури праслов'янської мови звертається увага на рефлексії епохи слов'янської мовної спільності у сучасних мовах – праслов'янські діалектизми. При роботі з архаїчною лексикою слов'янських мов етимологи визначають праслов'янські діалектизми як присутні у периферійних діалектних зонах слов'янських мов елементи прамови, які зберегли незмінними свої фонетичні, морфологічні та семантичні характеристики. Тому недаремно тріумфом дослідження складу праслов'янського словника вважають виявлення в ньому слідів мовних угруповань і зв'язків, що передують подальшій конвергенції та консолідації прадавніх слов'янських діалектів, а головним практичним завданням у цьому напрямі називають всебічну розробку ізолекс, що охоплюють частину слов'янських мов або одну слов'янську та інші індоєвропейські мови [1; 2; 3; 4].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретична розробка та виявлення складу праслов'янських діалектизмів було розпочато слов'янськими етимологами під час роботи над Етимологічним словником слов'янських мов (Праслов'янським лексичним фондом), який став плодом спільної праці слов'янських істориків мови, діалектологів, етимологів. На цей час дослідникам вдалося проаналізувати такі фрагменти праслов'янських лексичних відносин: 1) праслов'янські діалектизми східнослов'янських мов; 2) праслов'янські діалектизми нижньолужицької мови; 3) ізолекси словенсько-сербсько-хорватсько-українсько-білоруські; нижньолужицько-українські (білоруські), лужицько-сербсько-хорватські; 4) балто-слов'янські ізолекси праслов'янських діалектизмів.

Лексико-словотвірні та фонетико-граматичні аспекти цієї проблеми розглядалися при створенні Загальнослов'янського лінгвістичного атласу, а також у процесі дослідження південно- та західнослов'янських ізолекс. Список праслов'янських діалектизмів поповнювався під час роботи над етимологічним словником білоруської мови у контексті визначення архаїчної периферії слов'янського світу та групою українських авторів Етимологічного словника української мови [5; 6].

Дотепер фрагментарно вивчено праслов'янські діалектизми східнослов'янських та частини південнослов'янських мов, причому увага зверталася на іменники, які переважно сформувалися в праїндоевропейську або ранню праслов'янську епоху за праїндоевропейськими моделями.

Об'єктом нашого дослідження обрано праслов'янську лексику з семантикою часу, зафіксовану в периферійних зонах слов'янського мовного світу, похідну від праслов'янських дієслів періоду загальнослов'янської мовної єдності відповідно до його законів словотворення.

Мета роботи полягає у простеженні семантичних перетворень темпорального блоку правомовної девербативної лексики обмеженого поширення на теренах Славії від праїндоевропейської пори до сьогодення. Для досягнення поставленої мети заплановано скласти корпус праслов'янських діалектизмів, представлених у слов'янських мовах, визначити їхні індоєвропейські та слов'янські праформи, продемонструвати найбільш типові випадки семантичних трансформацій праслов'янських діалектизмів на осі *праїндоевропейська мова – праслов'янська мова – давні та сучасні слов'янські мови й діалекти*; окреслити характерні зони концентрації цих правомовних рефлексів.

Джерельною базою слугували діалектні, історичні та етимологічні словники слов'янських мов, укладені як вітчизняними, так і зарубіжними фахівцями.

Виклад основного матеріалу. У віддієслівному словотворенні концепти джерела дії, операції, а також того, на що спрямована дія, посередника у здійсненні дії, її мети, результату, часу, місця, способу виконання дії та її якісної характеристики реалізуються в категорії суб'єкта, об'єкта дії, знаряддя, місця, ознаки за дією та ім'ям дії – саме ці параметри набувають типологічного значення при дослідженні відмінних рис семантики праслов'янських діалектизмів у кожній мові.

Говорячи про праслов'янську діалектну девербативну лексику як систему, ми встановлюємо в діалектизмах аспекти семантики, які пов'язують їх із мотивуючими основами дієслів. Принциповим моментом аналізу дієслівної семантики є послідовність її складових компонентів. З огляду на те, що когнітивна модель, яка пояснює семантику дієслова, будується як аналог певного виду діяльності – біологічного, фізіологічного, фізичного чи іншого порядку – з повною реконструкцією основних компонентів цієї діяльності, цими компонентами дієслівної структури є: 1) ядерний елемент – сама діяльність (вид дії); 2) той, хто здійснює дію або є джерелом цієї дії (суб'єкт); 3) інструмент (засіб дії); 4) предмет, на який він спрямований (об'єкт); 5) мета дії. Темпоральна локалізація (час дії) та просторові параметри (місце дії) є, на думку фахівців, більш віддаленими від семантичного ядра дієслова елементами. Ядерний компонент є жорстко закріпленим у структурі дієслівної основи, проте наступні, піддаючись метонімічній трансформації, здатні активізуватися і змінювати свій статус серед інших елементів [3; 4]. Основний механізм семантико-словотвірної деривації девербативних імен темпорального блоку – зміна актуалізації, тобто ваги компонента "час дії".

Вибудовуючи схеми семантичної деривації віддієслівних імен зі значенням часу, ми виявляємо закономірності семантичних зрушень, перебудови структури праслов'янських основ, які зумовили розвиток цих основ у напрямку формування лексико-семантичної мікросистеми «час». Скажімо, основа дієслова праслов. *lęti, *lęgajō стала базою для утворення праслов. *lęgovo / *lęgova. Його рефлексі відбилися в східнослов'янському ареалі: діал. лягово "час, коли лягають спати", лягови "тс." [6 (II), с. 390]. Семантична структура дієслова праслов. *lęti, яка виводиться з праїндоевроп. *legh- "лежати", містить

семи: інтегральну "дія", диференціальні "рух", "розміщення", які підпорядковують собі набір уточнюючих сем "характер дії", "суб'єкт", "місце", "час" та ін. Припускаємо, що при формуванні назви часу під впливом суфікса -ov- у семантичній структурі дієслівної основи актуалізувалася сема темпоральності, а інтегральні та диференційні елементи семантики втратили свої домінуючі якості. Характер переміщення компонентів значення у дієслівній структурі можна відобразити у формі моделі «дія > час дії». Виникнення віддієслівних назв часу дії супроводжувалося актуалізацією відповідних елементів значення, пов'язаних з темпоральністю [6 (III), с. 212–213; 333–334; 7 (I), с. 658–659].

Для праслов'янської вузьколокальної лексики віддієслівного походження значення часу є досить рідкісним, що дозволяє віднести її до периферії даної мікросистеми. Проте, у різних регіонах слов'янських мов можна встановити певні семантико-словотвірні відповідності.

Серед утворень другого типу розглянемо прикметник із суфіксом -ьп- праслов. *gjujъpь, мотивований звуконаслідувальним дієсловом праслов. *gjutī, *revq "ревіти". Його субстантивований варіант відбився у різних слов'янських областях як назва осіннього місяця – часу спарювання звірів: старослов. dīāu, болг. діал. руен, руян, макед. діал. руен, руян, серб. рўјен, хорв. арх. rujan чол. р., род. в. rujan "вересень" (дубровн.), старочеськ. rujan, чеськ. říjen, словацьк. říjen, кашубськ. rujan "гон; ревіння оленів; жовтень", давньоруськ. рю-нь "вересень", рос. рюень, рувень "тс." [8 (III), с. 133]. Судячи з кількох похідних від цього девербатива, він був поширений на більшій території, ніж окремі південні та західні області слов'янських мов. Це прикметники хорв. rujni, rujanski "той, що стосується місяця вересня", а також польськ. ruja, укр. діал. руя [9 (XIII), с. 782; 10 (XIV), с. 250–251; 11, с. 357].

У брянській говірці, що зберегла значну кількість рис української мови Стародубщини, записано вираз: "С'ичас вам сáм'я у крóсу у пал'т'е, зáвтра мóжа и жéрка". Тут сáм'я у крóсу означає "в самий раз", де ім'я кросу розглядається як "раз". Подібно до слів зі значенням „раз, мить, відрізок часу”, похідних від слів зі значенням "удар" (пор. праслов. *gaziti > *газь, *(s)ker- "різати" > *kortь "удар, раз" та ін.), девербатив праслов. *krosa може походити від основи дієслова праслов. *kresati "висікати вогонь, ударяючи каменем об камінь", "різати", "ламати, бити, стукати", "тесати", "видерти", "полоти". Для цього архаїзму дослідники припускають спосіб утворення *kresati "вдаряти огнем по кременю" > *krosa "удар по кременю" > перен. "раз". Звернення до індоєвропейської праформи *(s)ker- "краяти, відтинати" дозволяє вивести таку послідовність семантичного утворення праслов. *krosa: "відділяти" > "бити" > "час" [6 (III), с. 85–86; 8 (II), с. 190–191].

Девербатив праслов. *mokredь реалізувався у східнослов'янських діалектах як мокредь "мокрый сніг", "болотисте, сире місце", "екзема, лишай на копитах тварин", "все, що мокре, сама волога, вогкість, бруд і негода, мокре місце та час", "велика кількість, надлишок вологи, вогкість; екзема", "вогкість, бруд", "сира погода". Аналогічне значення спостерігаємо і у варіанті мокреда "вогкість, бруд", "сира погода", "вогкість, бруд, дощова погода", мокрида "вогкість, негода". Спільною рисою перелічених діалектизмів є позначення місця чи явища із підвищеним вмістом вологи, води. Це означає, що у динаміці значення основи дієслова праслов. *moknōti (< *māk- "мокрый,

зволужувати") до прикметника *mokъ і, далі, до іменника *mokredь / *mokreda мала місце трансформація типу "дія" > "ознака за дією" > "назва дії" > "час дії" [6 (III), с. 498–499; 7 (I), с. 698; 8 (II), с. 449–450; 13 (II), с. 190].

Споріднені дієслова праслов. *liniti, *lin'ati, *linati, *linēti "витрачати сили, слабшати; втрачати шерсть", *leniti (каузатив) "видаляти шерсть, шкіру, кору; викликати випадання волосся", ймовірно, пов'язані з праіндоєвроп. *lei-po- від *lei- "занепадати, в'янути" [6 (III), с. 236–237]. Суфіксальний дериват слівотвірного гнізда *lin'ati праслов. *linьba (назва дії) став вузькоколовим архаїзмом для української мови, втілюючись в укр. *линба* "час линяння" [12 (II), с. 360].

Висновки. Прамовні діалектизми, сконцентровані в різних регіонах Славії, є яскравим і точним відображенням змін, які відбувалися в житті носіїв прамовних діалектів. Спостереження за праслов'янською лексикою обмеженого поширення дозволяють вважати, що в праслов'янську епоху в результаті культурно-історичних контактів різних періодів могла скластися термінологічна спільність діалектизмів, пов'язана з позначенням об'єктів матеріальної культури слов'янських племен, їх зближенням та перерозподілом в епоху освоєння нової території, конвергенцією та вторинними контактами. Зокрема, діалектні архаїзми в слов'янських мовах включають до свого складу назви часових відрізків – імена певного семантичного спектра, які мають специфічні слівотвірні параметри.

Значну частину праслов'янських діалектизмів темпоральної підгрупи, відмічених на теренах Славії, становлять слова віддієслівного походження. Знайомство з цією групою лексики дає можливість встановити найбільш характерні риси праслов'янського діалектизму, притаманні кожній мові. Праслов'янські дієслова, що мотивували іменники та прикметники мікрогрупи "час", континуанти яких стали приналежністю архаїчних зон слов'янського світу, умовно можна віднести до семантичних груп впливу, переміщення, стану та звучання. Формування темпоральних термінів здійснювалося через стадію процесуальних, локальних чи атрибутивних імен. Місцями їхнього поширення стали північні, північно-східні та північно-західні українські, північно-російські діалекти, а також крапкові зони південнослов'янського та західнослов'янського ареалів.

Перспективи вивчення праслов'янських діалектизмів у слов'янських мовах передбачають свій розвиток у встановленні та систематизації їхнього складу відповідно до семантичних та слівотвірних особливостей, поглиблення реконструкції локалізмів з визначенням закономірностей їхніх семантичних перетворень, територіальної дистрибуції в масштабах загальнослов'янської діалектної системи з подальшою діахронічною інтерпретацією діалектного членування праслов'янської мови.

Література:

1. Болдирев Р. В. Индоєвропейська етимологія й термінологічна романо-германо-славяка. *Науковий вісник кафедри ЮНЕСКО Київського державного лінгвістичного університету*. К.: КДЛУ, 2000. Вип. 1. С. 213–227.
2. Болдирев Р. В. Лексична Палеославія у координатах індоєвропейської та неіндоєвропейської етимології (аспекти стратифікації). *Науковий вісник кафедри ЮНЕСКО КНЛУ*. Вип. 5. К.: КНЛУ, 2001. С. 61–71.

3. Нечитайло І. М. Методичні основи типології семантики праслов'янських діалектизмів. *Актуальні проблеми романо-германської філології та прикладної лінгвістики*. Чернівці: Вид. дім "Родовід", 2015. № 2. С. 146–156.
4. Нечитайло І. М. Феномен праслов'янського діалектизму в порівняльно-історичній парадигмі. *Система і структура східнослов'янських мов*. К.: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2017. Вип. 12. С. 48–59.
5. Этымалагічны слоўнік беларускай мовы Т. 1–14. Мінск: Акадэмія навук БССР; Беларуская навука, 1978–2017.
6. Етимологічний словник української мови: В 7-ми т. К.: Наук. думка, 1982–2012. Т. 1–6.
7. Pokorny J. Indogermanisches etymologisches Wörterbuch. Bern – München: A. Francke Verlag, 1959–1965. В. 1–2.
8. Skok P. Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. Zagreb: JAZU, 1971–1973. Knj. 1–3.
9. Etymologický slovník jazyka staroslověnského. N. I–XX. Praha: Akad. Ved., 1989–2021.
10. Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika / Obraduje Đ. Daničić, J. Jedvaj i dr. – D. 1–23. Zagreb: Jugoslavenska Akademija znanosti i umjetnosti, 1880–1976.
11. Isaković A. Rječnik karakteristične leksike u bosanskom jeziku. Reprint ausg. Wuppertal: Bambi, Cop. 1993. 497 s.
12. Грінченко Б. Д. Словарь української мови. К., 1907–1909 (перевид. фотоспособом. К., 1958). Т. 1–4.
13. 13. Bezljaj F. Etimoloski slovar slovenskega jezika. Ljubljana: Slov. Akad. Znanosti in Umetnosti. Inštitut za slovenski jezik. Kn. 1–4. 1976 – 2005.

Nechytalo I. Indo-European origins of Proto-Slavic dialectisms (temporal block)

Summary. The article is devoted to the peculiarities of the formation of the semantic structure of verb-based Proto-Slavic dialectisms – local elements in the Proto-Slavic language, which have preserved their phonetic, morphological and semantic characteristics from the Proto-Slavic language. Over the past few decades, a register of these rare reflexes of the proto-language has been compiled, the zones of their presence on the map of Slavia have been determined, and an assumption has been made about the possibility of this vocabulary reflecting various aspects of the proto-language state.

The purpose of the study was to trace the semantic transformations of the temporal block of Proto-Slavic deverbative vocabulary of limited distribution in the territory of Slavia from the Proto-Indo-European period to the present. To achieve the goal, a corpus of Proto-Slavic dialectisms presented in Slavic languages was compiled, their Indo-European and Slavic proto-forms were determined, the most typical cases of semantic transformations of Proto-Slavic dialectisms on the axis Proto-Indo-European language – Proto-Slavic language – ancient and modern Slavic languages and dialects were demonstrated; characteristic zones of concentration of these proto-lingual reflexes are outlined.

As a result of the analysis of dialect and etymological dictionaries, it was established that deverbative Proto-Slavic dialectisms are the result of certain transformations in the semantics of the original verbs, as a result of which the "muted" sides of the meanings are actualized. Proto-Slavic dialectisms of the temporal block are a small group of vocabulary, because they show one of the elements of meaning most distant from the semantic center. As

a result of the analysis, the directions of the semantic derivation of verbal nouns with the meaning of time were established, the regularities of semantic shifts, restructuring of the structure of Proto-Slavic stems, which determined the development of these stems in the direction of the formation of the lexical-semantic microsystem "time" were revealed.

Proto-Slavic verbs that motivated these nouns and adjectives, the continuants of which became a part

of the archaic zones of the Slavic world, can be conditionally attributed to the semantic groups of influence, movement, state and sound. The formation of temporal terms was carried out through the stage of procedural, local or attributive names. The places of their distribution were the northern, northeastern and northwestern Ukrainian, northern Russian dialects, as well as dotted zones of the South Slavic and West Slavic areas.

Key words: Proto-Slavic dialectisms, etymology, semantic transformations, Slavic and Indo-European proto-forms.